

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه امام صادق

دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد الهیات، معارف اسلامی و ارشاد
رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

بررسی جایگاه مصلحت
با تکیه بر آرای فقهی حضرت امام خمینی (ره)

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر حسین علی سعدی

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر سیدعلی حسینی

دانشجو:

محمد رضا گرگانی

شهریور ماه ۱۳۹۷

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری،
ترجمه، اقتباس و... از این پایان نامه کارشناسی ارشد
برای دانشگاه امام صادق (علیه السلام) محفوظ است.
نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تأییدیه داوران

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد.

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای **محمد رضا کانی فیروزجانی** به شماره دانشجویی **۹۰۳۱۱۵۱** با عنوان **بررسی جایگاه و عملکرد بانک ملی بر اساس نقش امام خمینی (ره)** را از نظر شکل و محتوای بررسی نموده و صلاحیت این پایان نامه را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد ایشان تأیید می کنند.

الف) پایان نامه فوق با نمره به عدد: ..... (از ۱۷) به حروف: **بیست و سه** به تصویب رسید. **۱۹/۲۵**

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	محل امضا
(۱) استاد راهنما:	دکتر سعیدی	.....	
(۲) استاد مشاور ۱:	دکتر حسینی	.....	
(۳) استاد مشاور ۲:	.....	.....	.....
(۴) استاد داور:	دکتر کانی	.....	

ب) نمره مقاله مستخرج از پایان نامه (بر اساس مستندات) به عدد ..... (از ۱۰۵ نمره) به حروف .....

ج) نمره سیر پیشرفت کیفی پایان نامه (بر اساس مستندات) به عدد ..... (از ۱ نمره) به حروف **یک** .....

د) نمره روند نگارش پایان نامه (گزارش های سه ماهه) به عدد ..... (از ۱ نمره) به حروف **یک** .....

پایان نامه با نمره نهایی به عدد ..... (از ۲۰) به حروف ..... و با درجه .....

تاریخ و امضای معاون تحصیلات تکمیلی دانشکده

۱۹/۲۵ **یک نمره و شصت و سه**

تقدیم به:

ساحت مقدس و منور حضرت حجت بن الحسن العسکری

بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران حضرت امام خمینی

و استاد گرانقدرمان

مرحوم حضرت آیت الله مهدوی کنی

تقدیر و تشکر:

در ابتدا بر خود واجب می‌دانم که از اساتید محترمی که در نگارش این پایان‌نامه بنده را همراهی و یاری نمودند تشکر نمایم:

از استاد فرزانه و فرهیخته‌ام **حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر حسین‌علی سعدی** که راهنمایی این پایان‌نامه را بر عهده گرفته و به خاطر پشتیبانی علمی و نظرات سودمند ایشان در مراحل مختلف قدردانی می‌نمایم؛

از استاد بزرگوارم **حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر سیدعلی حسینی** که استاد مشاور این پایان‌نامه بودند و ارشادات مهمی در تدوین آن ارائه نمودند سپاسگزاری می‌نمایم.

همچنین از خانواده محترم که در به سرانجام رساندن این تکلیف، همراهی بسیار داشتند.

چکیده

اهمیت و جایگاه فقه در تشکیل حکومت اسلامی بر کسی پوشیده نیست و در آموزه‌های شریعت مقدس، همواره لزوم استقرار مجتهدی جامع‌الشرایط در رأس امور کشور مورد تأکید قرار گرفته است. تبیین دیدگاه‌های فقهی حضرت امام خمینی (ره) به عنوان فقیه زعیم جامعه اسلامی، در حوزه‌های مختلف به ویژه راهکارهای فقهی رهبری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در دیدگاه امام (ره) هدف از تشکیل انقلاب اسلامی، بنا نهادن حکومتی الهی بر پایه آموزه‌های اسلامی می‌باشد. از جمله موارد مهمی که در اعمال فقه مدیریتی ایشان موضوعیت دارد، رهبری بر اساس آموزه‌های دینی، با استفاده از مجتهدان جامع‌الشرایط در امور تدوین و نظارت قوانین جامعه است که در این بین از جمله مهمترین موارد بحث مصلحت و تأثیر آن در احکام شرع می‌باشد که تأثیر بر آرای فقهی صادره از این مرجع بزرگ نیز دارد. مصلحت شرعی واجد شرایطی شرعی است که مصلحت در سایر دیدگاه‌ها واجد آن نیست و خصایصی برای مصلحت شرعی قابل تصور است.

بحث فقهی مصلحت با توجه به آرای فقهی امام (ره)، مغفول مانده است و آرای فقهی امام (ره) در مورد مسئله بسیار مهم مصلحت می‌تواند بسیاری از معضلات و مشکلات امروزه جامعه علی‌الخصوص در باب فقه حکومتی را حل و فصل نماید. در این تحقیق به دنبال اثبات این نکته بوده ایم که امام خمینی مصلحت را پیاده سازی کامل شرع می‌دانند و معتقد اند مصلحت زمانی اعتبار دارد که در درجه اول تغایری با شرع نداشته باشد که احراز این امر وظیفه شورای نگهبان است و همچنین بر اساس تبیین امور مهم و مهم استوار باشد که وظیفه این تشخیص بر دوش مجمع تشخیص مصلحت نظام می‌باشد و مصلحت پس از مشورت با متخصصین در امور مربوطه و پس از اثبات ضرورت موضوع برای فقیه جامع‌الشرایط لازم الاجرا می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: فقه، مصلحت، امام خمینی (ره)، فقه حکومتی.

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم .....
۲	مقدمه .....
۳	۱-۱. اهمیت و هدف پژوهش .....
۴	۲-۱. سؤال اصلی .....
۴	۱-۳. سابقه پژوهش .....
۷	۱-۴. مصلحت .....
۷	۱-۵. اصول مصلحت شرعی و روش کشف آن .....
۸	۱-۶. عینیت‌ها و مصادیق مصلحت شرعی .....
۸	۱-۷. اقسام مصلحت شرعی .....
۹	۱-۸. ویژگی‌های مصلحت شرعی .....
۹	۱-۹. مصلحت در فقه .....
۱۰	۱-۹-۱. منفعت .....
۱۱	۱-۹-۲. عدالت .....
۱۲	۱-۹-۳. مصالح مرسله .....
۱۲	۱-۹-۴. استصلاح .....
۱۳	۱-۹-۵. استحسان .....
۱۳	۱-۱۰. استحسان در اصطلاح مالکیه و حنفیه .....
۱۴	۱-۱۰-۱. قیاس .....
۱۵	۱-۱۱. ویژگی‌های قیاس .....
۱۵	۱-۱۲. ادله فقهی مصلحت .....
۱۶	الف. اندیشه انکار .....
۱۷	ب. اندیشه اثبات .....
۱۸	ج. اندیشه تبعیت احکام از مصالح و مفاسد واقعی .....
۱۸	۱-۱۲-۱. نظریه شهید اول درباره مصلحت .....
۱۹	۲-۱۲-۱. از شهید تا صاحب جواهر .....
۲۰	۱-۱۳. دیدگاه فقهاء درباره مصلحت .....
۲۱	۱-۱۳-۱. مصلحت در جواهر الکلام .....
۲۱	۱-۱۳-۲. از صاحب جواهر تا امام خمینی .....
۲۲	۱-۱۳-۳. مصلحت از دیدگاه امام خمینی .....

۲۲	..... ۴-۱۳-۱. مصلحت واحکام حکومتی
۲۳	..... ۱۴-۱. مرجع تشخیص مصلحت
۲۴	..... ۱۵-۱. نظریه شهید صدر
۲۴	..... ۱-۱۵-۱. دلیل عقلی
۲۴	..... ۲-۱۵-۱۱. دلیل نقلی
۲۷	..... فصل دوم: جایگاه مصلحت
۲۸	..... ۲-۱. تعامل مصلحت و احکام شرعی
۲۸	..... ۲-۱-۱. دیدگاه عدم امکان فهم
۲۹	..... ۲-۱-۱-۱. مبانی نقلی دیدگاه انکار
۲۹	..... ۲-۱-۱-۲. مبانی عقلی دیدگاه انکار
۲۹	..... ۲-۱-۲. دیدگاه امکان فهم
۳۰	..... ۲-۱-۲-۱. مبانی نقلی دیدگاه امکان
۳۰	..... ۲-۱-۲-۲. نقد ادله نقلی اندیشه انکار
۳۱	..... ۲-۱-۲-۳. نقد دلیل عقلی اندیشه انکار
۳۱	..... ۲-۱-۳. دیدگاه شمول تشریح و انکار منطقه فراغ
۳۲	..... ۲-۱-۳-۱. مبانی نقلی و عقلی این اندیشه
۳۲	..... ۲-۱-۴. دیدگاه شمول تشریح با قبول منطقه فراغ و عفو
۳۳	..... ۲-۱-۴-۱. اندیشه عدم شمول شریعت
۳۴	..... ۲-۱-۴-۲. مبانی نقلی و عقلی این اندیشه
۳۴	..... ۲-۱-۵. گستره اجتهاد و فقه
۳۵	..... ۲-۲. مصلحت اندیشی فقیه و حاکم شرع و دامنه اجتهاد و فقه
۳۶	..... ۲-۳. اجتهاد انشای حکم حکومتی و قضایی
۳۷	..... ۲-۴. جایگاه مصلحت در کشف حکم از منظر مذاهب فقهی
۳۹	..... ۲-۵. موقعیت سندی مصلحت در مذاهب فقهی سنیان
۴۰	..... ۲-۶. استصلاح در آرای فقیهان و مذاهب اهل سنت
۴۱	..... ۲-۶-۱. ادله موافقان و مخالفان کارایی سندی استصلاح و نقد آن
۴۱	..... ۲-۶-۱-۱. ادله موافقان
۴۲	..... ۲-۶-۱-۲. نقد ادله موافقان
۴۵	..... ۲-۶-۱-۳. ادله مخالفان
۴۵	..... ۲-۶-۱-۴. نقد ادله مخالفان
۴۶	..... ۲-۷. موقعیت سندی مصلحت در فقه امامیه

- ۲-۷-۱. موقعیت سندی مصلحت در آرا و متون اصولی امامیه ۴۶
- ۲-۷-۲. موقعیت سندی مصلحت در عملیات استنباط و متون فقهی امامیه ۴۷
- ۲-۷-۲-۱. مبانی اصولی امامیه در انکار کارایی سندی مصالح مرسله ۵۰
- ۲-۷-۲-۲. کارایی سندی مصالح مرسله در استنباط از طریق عقل و مقاصد الشریعه ۵۱
- ۲-۷-۲-۳. یکسان انگاری مصالح مرسله با عینیت‌های مدرکات عقل عملی ۵۲
- ۲-۷-۲-۴. اعتبار مصالح مرسله در استنباط احکام از طریق یکسان انگاری آن با مقاصد الشریعه ۵۴
- ۲-۷-۲-۵. یکسان انگاری مصالح مرسله با مقاصد الشریعه ۵۴
- ۲-۷-۳. حضور مصلحت در تطبیق و اجرای احکام مکشوف ۵۵
- ۲-۷-۳-۱. تاریخچه حضور ۵۵
- ۲-۷-۳-۲. موقعیت حضور ۵۶
- ۲-۷-۳-۴. اشکال ۵۸
- ۲-۷-۳-۵. پاسخ ۵۸
- ۲-۷-۳-۶. نمونها و نمونه‌های حضور ۵۹
- ۲-۷-۳-۷. مبانی حضور ۶۰
- ۲-۷-۳-۸. قانون اهم و مهم در اندیشه و عمل فقیهان ۶۰
- ۲-۷-۳-۹. معیارها و مبانی کشف مصالح مورد نظر شارع، ترتیب مصالح و نهادهای تشخیص آن ۶۱
- ۲-۷-۳-۹-۱. مصالح شرعی، معیارها و مبانی فهم آن چند نمونه ۶۱
- ۲-۷-۳-۹-۲. نقد و بررسی ۶۳
- ۲-۷-۳-۱۰. مصالح شرعی ۶۴
- ۲-۷-۳-۱۰-۱. مصلحت به عنوان مبنا، مبدا (حکمت) و معیار (مناط، علت و موضوع) ۶۴
- ۲-۷-۳-۱۰-۲. معیارها و سنجه‌های فهم و درک مصالح شرعی ۶۶
- الف. سنجه یکم: درک قطعی عقل ۶۶
- ب. سنجه دوم: صراحت یا ظهور نص معتبر و مناسبات حکم و موضوع ۶۷
- ج. سنجه سوم: الغای خصوصیت، تخریج و تنقیح مناط قطعی ۶۹
- د. سنجه چهارم: استقرا ۷۱
- ۲-۷-۳-۱۱. شئون شارع و مبینان معصوم شریعت ۷۲
- ۲-۷-۳-۱۱-۱. نبوت و ابلاغ وحی ۷۲
- ۲-۷-۳-۱۱-۲. تشریح ۷۲
- ۲-۷-۳-۱۱-۳. ولایت و حکومت ۷۲
- ۲-۷-۳-۱۱-۴. قضا ۷۳
- ۲-۷-۳-۱۱-۵. بیان اهداف کلی رسالت، مقاصد شریعت و علل الشرایع ۷۳
- ۲-۷-۳-۱۱-۶. زندگی شخصی و شئون بشری ۷۴

۷۵	۷-۳-۱۱-۲. بیان شیوه‌های اجرایی احکام الأهی
۷۵	۷-۳-۱۲. اسناد معتبر در ترتیب مصالح
۷۵	الف. نصوص
۷۶	ب. ضرورت‌های فقهی
۷۷	ج. عقول
۷۹	۷-۳-۱۳. اقربیت مصلحت به مقاصد کلان شریعت
۸۰	فصل سوم: مصلحت در دیدگاه امام خمینی (ره)
۸۱	۳-۱. ارکان فقهی امام خمینی (ره)
۸۱	۳-۲. تعارض یا تراحم
۸۲	۳-۳. دیدگاه امام خمینی (ره) درباره تراحم احکام حکومتی
۸۳	۳-۴. ویژگی‌های فقه پویا
۸۳	۳-۴-۱. نظر امام در مورد فقه پویا
۸۴	۳-۴-۲. فقه پویا چیست؟
۸۵	۳-۵. تعریف فقه در آثار امام
۸۶	۳-۵-۱. جایگاه علم فقه در نگاه امام
۸۷	۳-۵-۲. تعریف دیگری در آثار حضرت امام (ره)
۸۸	۳-۶. ویژگی‌های نظام فقهی در نگاه امام خمینی (ره)
۹۰	۳-۷. مفهوم شناسی مصلحت در آرای امام خمینی (ره)
۹۰	۳-۷-۱. ضوابط مصلحت
۹۲	۳-۷-۲. نمونه‌هایی از کاربرد مصلحت در نظام فکری حضرت امام (ره)
۹۶	۳-۸. جایگاه مصلحت در صدور فتاوی امام خمینی (ره)
۹۶	۳-۸-۱. تحلیلی بر نظریه امام درباره مصلحت
۹۷	۳-۹. بررسی مصلحت به اختصار طبق آرای حضرت امام خمینی (ره)
۹۷	۳-۹-۱. عبادات
۱۰۰	۳-۹-۲. معاملات
۱۰۳	۳-۹-۳. سیاسات
۱۰۳	۳-۹-۳-۱. تشخیص مصلحت
۱۰۵	۳-۹-۳-۲. مصلحت و ضابطه احکام حکومت
۱۰۸	۳-۱۰. حفظ اسلام و نظام اسلامی
۱۱۶	۳-۱۱. لزوم مراعات مصلحت در عزل و نصب قاضیان و کارگزاران
۱۲۰	نتیجه‌گیری

منابع و مأخذ..... ۱۲۴

فصل اول: کلیات و مفاهیم

مقدمه

اهمیت و جایگاه فقه در تشکیل حکومت اسلامی بر کسی پوشیده نیست و در آموزه‌های شریعت مقدس، همواره لزوم استقرار مجتهدی جامع شرایط در رأس امور کشور مورد تأکید قرار گرفته است. این مجتهد با اعمال احکام شرع و سیره حضرات معصومین (علیهم السلام) باید بستری جهت سعادت دنیوی و اخروی افراد جامعه اسلامی را فراهم آورد.

مطالعه و تبیین دیدگاه‌های فقهی حضرت امام خمینی (ره) به عنوان فقیه زعیم جامعه اسلامی، در حوزه‌های مختلف به ویژه راهکارهای فقهی رهبری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در دیدگاه امام (ره) هدف از تشکیل انقلاب اسلامی، بنانهادن حکومتی الهی بر پایه آموزه‌های اسلامی می‌باشد لذا تبیین ارکان اساسی رهبری ایشان از اهمیت بسیاری برخوردار است. از جمله موارد مهمی که در اعمال فقه مدیریتی ایشان موضوعیت دارد، رهبری بر اساس آموزه‌های دینی، پایبندی به احکام شریعت و استفاده از مجتهدان جامع شرایط در امور تدوین و نظارت قوانین جامعه است که در این بین از جمله مهمترین موارد بحث مصلحت و تأثیر آن در احکام شرع می‌باشد که تأثیر بر آرای فقهی صادره از این مرجع بزرگ نیز دارد.

فقه دانش و مجموعه مسائلی است که کاشف و مبین شریعت است. به عبارتی دیگر فقه آینده‌ای است که شریعت در آن منعکس می‌شود. فقه حاصل اجتهاد است و اجتهاد اعم از این است که مجتهد را به حکم الهی واقعی برساند و آن را منجز نماید یا به حکم ظاهری معتبر در زمان شک رهنمون و موجب تعذیر گردد و امن از عتاب و عقاب آورد.

مطلب فوق به وضوح از رابطه وثیق فقه و شریعت پرده بر می‌دارد و معلوم می‌گردد که فقیه در عملیات استنباط و کشف شریعت نمی‌تواند از عنصر مصلحت غافل و به ارتباط آن با فقه و شریعت بی توجه باشد.

با توجه به جایگاه مصلحت در احکام الهی پرداختن به معنا یا معانی آن حائز اهمیت می‌باشد:

مصلحت در لغت به ضد، نقیض و مخالف مفسده است چنان که به خیر نیز تفسیر شده است و مراد از مصلحت امری است که در آن صلاح قوی وجود دارد و بر فعلی اطلاق می‌گردد که نفع دائم یا غالب برای همه یا بعض انسان‌ها دارد.

مصلحت مورد نظر قانون‌گذار اسلام دارای اصولی است که با توجه به آن اصول تفسیر می‌شود و عینیت می‌باید، مصالح مورد نظر شارع دارای اقسامی است که عبارت‌اند از:

- مصلحت عام: جاری در همه ابواب شریعت

- مصلحت خاص: منحصر به یک باب

- مصلحت اخص: منحصر به یک مورد معین

مسئله اصلی این است که مصلحت شرعی واجد شرایطی شرعی است که مصلحت در سایر دیدگاهها

واجد آن نیست و خصایصی برای مصلحت شرعی قابل تصور است که بخشی از آن را در موارد زیر خلاصه کرده‌اند:

۱- مصدر و منشا کشف آن نص معتبر شرعی است

۲- محدود به دنیا نیست

۳- منحصر در لذت مادی نیست

۴- مصلحت دین اساس مصالح دیگر و بر همه مقدم است.

بنا بر این مصلحت نکته‌ای بسیار حائز اهمیت در صدور فتوای یک مجتهد می‌تواند باشد چرا که فقه ما بر این باور است که احکام شرع همواره بر اساس مصلحت و یا مفسده‌ای صادر می‌گردد لذا تلاش نگارنده بر آن قرار گرفت تا تأثیر مصلحت را در آرای فقهی بررسی نماید و این موضوع مهم را در اندیشه و آرای فقهی امام خمینی (ره) مورد بررسی و پژوهش قرار دهد و از آنجایی که ایشان به عنوان یک مرجع زعامت جامعه اسلامی را بر عهده گرفته‌اند قطعاً موضوع مصلحت در نزد ایشان از اهمیت بالایی برخوردار بوده و در صدور فتاوی ایشان نیز موثر بوده است.

بررسی‌های انجام گرفته توسط محقق، حاکی از اهمیت بسیار بالای بحث مصلحت در اندیشه فقهی-سیاسی امام است همچنین تحقیقات و مقالات منتشر شده در این موضوع تنها به جنبه‌ی سیاسی مصلحت در آرای امام (ره) پرداخته است و آن را به عنوان اصلی از اصول مدیریت سیاسی می‌بیند.

بنا بر این تحقیقات علمی که تاکنون در مورد مصلحت انجام گرفته است صبغه‌ای سیاسی داشته است و به تعریف و تبیین و ضرورت مصلحت پرداخته‌اند. لذا به نظر می‌رسد بحث فقهی مصلحت با توجه به آرای فقهی امام (ره)، مغفول مانده است و آرای فقهی امام ره در مورد مسئله‌ی بسیار مهم مصلحت می‌تواند به عنوان موضوع پایان‌نامه‌ای قرار گیرد که تاکنون هم شاهد پایان‌نامه‌ای با این موضوع نبوده ایم به همین دلیل در این نوشتار محقق درصدد بررسی و تبیین مفهوم و جایگاه مصلحت که اصلی از اصول فقه مدیریت امام بزرگوار ما می‌باشد، با تکیه بر آرای فقهی ایشان برآمده است و مقوله مصلحت را با تکیه بر آرای فقهی حضرت امام خمینی (قدس سره) مورد بررسی قرار دهد و به این مسئله پی ببرد که امام مصلحت را به چه صورتی به عنوان مبنای استنباط احکام شرعی در صدور آرای فقهی خود دخیل می‌نموده‌اند تا جایی که بر اساس آن فتوای شرعی نیز می‌داند.

۱-۱. اهمیت و هدف پژوهش

مصلحت به عنوان موضوعی مهم در مبنای صدور فتوی توسط یک مجتهد می‌باشد زیرا که ما بر این باوریم احکام شرعی بنابر مصالح و مفساد حقیقی صادر می‌گردد و مصلحت موضوعی، سبب وجوب آن امر برای مکلفین خواهد شد هرچند گاهی مصلحت در برخی امور استجاب را برایمان به ارمغان می‌آورد.

فقیه زمانی که درصدد استنباط حکم شرعی برآید، پس از فحص و جست‌وجو در آیات و روایات و در

صورت عدم دستیابی به حکم مورد نظر که متناسب با اقتضای مسئله روز باشد، باید به سراغ مصلحت جامعه و مکلفین برود و با توجه به مصلحت فتوی متناسب را صادر نماید زیرا جامعه در هر عصر و زمانی نیازمند احکامی متناسب با مسائل روز می‌باشد و این فقیه است که نیاز آن جامعه را باید پاسخگو باشد و چون با تفحص در آیات و روایات حکم مورد نظر و متناسب را نیابد باید بر اساس مصلحت حقیقی حکم شرعی را استنباط نماید.

مصلحت در یک تقسیم‌بندی دیگر به سه قسم تقسیم می‌گردد:

۱. مبنای جعل احکام شرعی

۲. مبنای استنباط حکم شرعی

۳. مبنای تصمیم‌گیری (حکومتی)

شهید اول به طور کلی معیار احکام حکومتی و قضایی را مصلحت دانسته است. نراقی نیز - به عنوان اولین فقیهی که ولایت فقیه را در شکل جدید آن مطرح نمود - معیار تصرفات حاکم اسلامی را مصلحت می‌داند، به گفته صاحب جواهر، از باب مصلحت کسی که شرایط قضاوت را ندارد نیز می‌تواند قاضی شود. امام خمینی به عنصر مصلحت در حکومت اسلامی مقامی والا اعطا نمود و آن را مقدم بر احکام فرعی دانست. به اعتقاد وی، حکومت که شعبه‌ای از ولایت مطلقه رسول الله (ص) است، یکی از احکام اولیه اسلام است و مقدم بر تمام احکام فرعی، حتی نماز و روزه و حج است. به نظر امام خمینی، اگر مصلحت محدود به شرع باشد، دست حکومت بسته خواهد شد: «حکومت می‌تواند قراردادهای شرعی را که خود با مردم بسته است در موقعی که آن قرارداد مخالف مصالح کشور و اسلام باشد یک‌جانبه لغو کند و می‌تواند هر امری را چه عبادی یا غیرعبادی که جریان آن مخالف اسلام است، از آن مادامی که چنین است، جلوگیری کند».

۱-۲. سوالات اصلی

۱. جایگاه مصلحت در اندیشه‌ی فقهی حضرت امام خمینی (ره) چیست؟

۲. مصلحت در کدام دسته از احکام شرعی با توجه به نظر فقهی ایشان وارد می‌شود؟

۳-۱. سابقه پژوهش

تا کنون پایان‌نامه‌ای با این موضوع که به بررسی آرای فقهی امام (ره) در امر مصلحت پرداخته باشد نوشته نشده است و تنها مقالات و پایان‌نامه‌هایی در این زمینه وجود دارد که با رویکردی سیاسی و حکومتی در صدد تبیین دیدگاه‌های سیاسی امام (ره) می‌باشد و به بیان روش اداره جامعه و مدیریت آن پرداخته‌اند فلذا به نمونه‌هایی از مقالات و پایان‌نامه‌های نگاشته شده در این موضوع اشاره می‌نمایم:

امام راحل راهبردهای اجرایی و آیین نامه این مسئله فقهی را به گونه‌ای جامع ارائه داده‌اند بدین سان که مرجع تشخیص مصلحت مخالفت آن با احکام شرعی و اهل و مهم را در جمهوری اسلامی ایران تعیین کرد و

چگونگی مشارکت مردم را در تشخیص مصلحت‌ها و بامال صدور احکام حکومتی می‌نمایاند. (حسینی، ۱۳۸۸)

در سیاست خارجی حکومت اسلامی، دولت در اتخاذ راهبردها و تصمیم‌گیری‌ها در سطح بین‌الملل اهداف معینی را پی‌گیری نموده و طبق اصول خاصی حرکت می‌نماید. در این نوشتار ابتدا نگاهی گذرا به آن اصول خواهیم داشت سپس به بحث مصلحت‌های مهمتر در سیاست خارجی می‌پردازیم. (تقوی، ۱۳۷۷)

مصلحت در فقه شیعه و اهل سنت جایگاه مهمی دارد. اهل سنت آن را به عنوان یکی از منابع استنباط احکام شرعی تحت عنوان مصالح مرسله پذیرفته‌اند. در فقه شیعه اما مصلحت به عنوان منبع استنباط احکام، پذیرفته نشده است اما علمای شیعه مصلحت را به عنوان فلسفه تشریح احکام الهی و همچنین به عنوان ضابطه و معیار صدور احکام حکومتی پذیرفته‌اند. همچنین از منظر امام رهبری، مصلحت جایگاه مهمی داشته و در آثار فقهی و سیره عملی آنان مورد توجه قرار گرفته است. در همین زمینه ابتدا نظریات بزرگانی همچون مرحوم نائینی، شهید صدر و علامه طباطبائی که ولایت فقیه را از باب امور حسیه می‌پذیرند مورد بررسی قرار گرفته و سپس به دیدگاه امام و مقام معظم رهبری که ولایت مطلقه فقیه را پذیرفته‌اند اشاره شده و گستره مصلحت اندیشی و اختیارات حاکم، بر اساس دیدگاه این دو متفکر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. (شاه ثنایی، ۱۳۹۰)

جایگاه قانونی و عملکرد شورای نگهبان، پس از بیان مفهوم مصلحت و ماهیت فقهی و حقوقی آن در این نوشتار بررسی شده است. در این بررسی نقش مصلحت در اجکام ثانوی و نیز در تعارض احکام شرع به عنوان پایه درک جایگاه مجمع مصلحت نظر بوده و از سوی دیگر به ضرورت داشتن یا ضرورت نداشتن این نهاد و راههای قانونی و عملی کاهش یا جلوگیری از اختلاف میان این دو نهاد تقنینی و کنترلی توجه شده است. (حسنپور، ۱۳۷۷)

احکام حکومتی در محدوده‌ی مصلحت سنجی حاکم صادر می‌شوند و وصف دائمی بودن را ندارند. احکام حکومتی صدور تنفیذشان منوط به مصلحت است و در موضوع جواز حکم حکومتی مصلحت اندیشی اخذ شده است و حاکم اسلامی در چارچوب مصلحت به جعل احکام می‌پردازد.

مصلحت نظام اسلامی چه در بعد مصلحت اندیشی و یا مصلحت کرداری، رابطه‌ی مستقیم با حفظ نظام دارد. حفظ نظام در دو حوزه قابل تصور است: نخست حفظ نظام و جلوگیری از آسیب به آن و در معنای دیگر ایجاد نظم در جامعه و سازمان دادن نهادهای حکومتی. از منظر فقهیان حفظ نظام به هر دو معنا نه تنها واجب شرعی بلکه واجب عقلی است زیرا حفظ نظام اسلامی مقدمه‌ای برای حفظ شریعت است. (صابریان، ۱۳۸۰)

مباحث اصلی در سه بخش است. در بخش اول، مصلحت، پایه جعل احکام شرع که به وسیله شارع مقدس در نظر گرفته می‌شود، مورد بررسی است. در بخش دوم، مصلحت به صورت ابزاری که تشخیص و تعیین آن به استنباط حکم کلی شرعی بینجامد بررسی شده است. در همین بخش، به مبحث معروف مصالح

مرسله در اصول فقه اهل سنت اشاره‌ای رفته است. در بخش سوم که حساس‌ترین بخش مقاله است، مصلحت به صورت پایه صدور حکم حکومتی و ابزاری در مدیریت جامعه مورد بررسی فشرده قرار گرفته و دغدغه اصلی این بخش این است که چگونه می‌توان از این ابزار استفاده کرد و به اصول و مبانی دینی و فقهی هم به اداره جامعه پایبند بود. (صرافی، ۱۳۹۲)

جمهوری اسلامی از همان ابتدا تحولات ساختاری متعددی را تجربه می‌نماید که مشابه آن را در کمتر کشور جهان سومی می‌توان سراغ گرفت. در این میان «مجمع تشخیص مصلحت نظام» از جمله نهادهای مهمی به شمار می‌آید که در راستای مدیریت گونه خاصی از چالش‌های فراروی نظام جمهوری اسلامی - یعنی چالش‌های ساختاری - تعریف و تاسیس می‌شود. در این مقاله نویسنده با استفاده از چارچوب نظری «تحول نهادی» هانتینگتون و ایده «ثبات پویای» پارسنز، از چگونگی تکوین، تحول و استمرار حیات «مجمع» به عنوان یک تجربه نهادی در جمهوری اسلامی ایران برای جلوگیری از تکوین چالش‌ها و یا مدیریت آنها در صورت بروز، سخن می‌گوید. (افتخاری، ۱۳۸۳)

پرسش اصلی رساله را این سوال شکل می‌دهد که آیا طرح عنصر مصلحت در اندیشه و عمل سیاسی امامان و پیشوایان شیعه امری عرضی بوده که عرفی شدن آنرا به زنبال داشته باشد؟ بخش پایانی این رساله به بررسی مفهوم مصلحت در دوران انقلاب اسلامی و اندیشه‌های امام خمینی (ره) اختصاص یافته است و در این خصوص نخست جایگاه مصلحت را در اندیشه سیاسی امام خمینی تبیین نموده و اصول و محتوای آن بیان شده است و در دومین فصل با بررسی تجربه تاسیس مجمع تشخیص مصلحت نظام نشان داده شده که امام (ره) در نظر و عمل مصلحت را به مثابه یک حکم فقهی که دولت را بر تامین مصالح غیر ملزومه، مساعدت و تایید می‌نمود، مد نظر داشته‌اند. (افتخاری، ۱۳۸۳)

با تتبع در سخنان فقیهان مانند شیخ مفید، شیخ طوسی، صاحب جواهر و امام خمینی (ره) و فقیهانی از این دست؛ مصلحت را به معنای منفعت و مصالح را به معنای منافع، منافع مسلمین دانسته‌اند. از این رو رهبری حکومت اسلامی در همه احکامی که صادر می‌کند باید مصلحت را در نظر بگیرد و بر طبق آن تصمیم گرفته و به صدور حکم دست بزند و هرگاه دو طرف موضوع تصمیم‌گیری، مصلحت داشته باشد و کار به تراحم مصالح برسد باید اصلح را انتخاب کرده و بر طبق آن حکم صادر کند و باید در تصمیم‌گیری‌ها به ویژه تصمیم‌های مهم و خطیر از قبیل وضع قوانینی که در سرنوشت جامعه تأثیر بسزا دارد و عزل و نصب‌های حساس برای تشخیص مصلحت مشورت را اساس و مبنای کار خود قرار دهد. (حسینی، ۱۳۸۰)

لازم به ذکر است که بخش معظم این آثار چه در قالب مقاله و یا پایان‌نامه، به بیان دیدگاه‌های سیاسی امام در مورد مصلحت پرداخته‌اند و مصلحت را به عنوان اصلی از اصول مدیریت سیاسی امام معرفی نموده‌اند و بخشی دیگر از آثار که به نوعی به مسئله فقهی و شرعی آن پرداخته‌اند تنها به بیان مصلحت در شرع و فقه امامیه پرداخته‌اند و نظر فقهی حضرت امام را در مورد مسئله مصلحت مطرح نکرده‌اند. آثار نگاشته شده در

این زمینه تنها مصلحت را رکنی از ارکان مدیریت امام خمینی (ره) معرفی نموده است که با ملاک قرار دادن آن باید احکام و اصول مدیریت اسلامی را در جامعه پیاده کرد. لذا می‌توان گفت اثری مصلحت را در حوزه آرای فقهی امام تبیین نکرده است و به رغم وجود آثار متعدد که مفهوم مصلحت را در آرای سیاسی و مدیریتی امام بررسی کرده‌اند، پایان‌نامه‌ای که به تبیین مصلحت در اندیشه و آرای فقهی امام خمینی (ره) از آن جهت که مصلحت، مبنای استنباط احکام شرعی است، وجود ندارد.

۴-۱. مصلحت

مصلحت در لغت به ضد، نقیض و مخالف مفسده و فساد معنا شده است چنان چه به خیر نیز تفسیر گردیده است. (خلیل ابن احمد، بی‌تا: ۴۵۳؛ ابن فارس، ۱۴۲۲ق، ج ۳: ۳۰۳؛ جوهری، بی‌تا، ج ۱: ۳۸۳) بر این اساس اصلاح در مقابل افساد و استصلاح در قبال استفساد قرار گرفته است. راغب گوید ماده صلاح در اکثر موارد به باب افعال می‌رود و از مشتقات آن باب استفاده می‌شود وی اصلاح انسان را از سوی خداوند در سه قالب بیان می‌کند:

۱- با خلقت کامل و نیکوی او

۲- با زدودن و برطرف کردن فساد از وی بعد از خلقتش

۳- با تشریح و حکم مطابق مصلحت در حق وی^۱. (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۲۹۲)

به نظر می‌رسد تتبع در متون لغوی در ارتباط با این واژه مثل تتبع در بسیاری از واژه‌های دیگر حاصلی جز تثبیت همان معنا و مفهوم عرفی آن ندارد. این سخن در جست‌وجو از نصوص معتبر دینی که واژه مصلحت یا مشتقات آن در آن به کار رفته نیز صادق است. در قرآن هرچند واژه مصلحت به کار نرفته است اما بسیاری از مشتقات این ماده از قبیل اصلاح، اصلح و صالح ده‌ها بار به کار رفته است. اصلاح در مقابل افساد و عمل صالح در مقابل عمل سوء و سیئه استعمال شده است. (اعراف / آیات ۵۶ و ۸۵، فصلحت / آیه ۶؛ جائیه / آیه ۱۵، توبه / آیه ۱۰۲) لکن هیچ‌گاه واژه مصلحت یا دیگر واژه‌های هم‌خانواده با این مفهوم تفسیر نگردیده است.

مصلحت امری است که در آن صلاح قوی وجود دارد چرا که مصلحت بر وزن مفعله است و این صیغه دلالت بر مکانی می‌نماید که در آن مکان مشتق منه به وفور دیده می‌شود. بنابر این مصلحت به مکانی گفته می‌شود که صلاح در آن زیاد است.^۲ (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق: ۱۹۲)

۵-۱. اصول مصلحت شرعی و روش کشف آن

مصلحت مورد نظر قانونگذار اسلام دارای اصولی است که با توجه به آن اصول تفسیر می‌شود و عینیت می‌یابد. این اصول همان اهدافی است که نصوص شرعی و عقل معتبر برای خلقت انسان در تکوین و برای

۱. اصلاح الله تعالی الانسان یکون تاره بخلقه اياه صالحا و تاره بازاله ما فيه من الفساد بعد وجوده و تاره یکون بالحکم له بالصلاح

۲. المصلحه شیء فيه مصلحه قوی و لذلك اشتقت لها صیغه المفعله الداله علی اسم مکان الذی یكثر فيه ما منه اشتقاقه و هو هنا مکان مجازی...

ارسال رسولان و انزال کتب بیان می‌دارند. بر این اساس عملی و حرکتی مصلحت است که در رسیدن انسان به هدف نهایی خلقت و در تحقق اهداف انبیاء موثر باشد.

شارع مقدس در تکوین و تشریح دو هدف متفاوت را تعقیب نمی‌کند و بالطبع هر اقدامی را که خود صورت می‌دهد (تکوین) یا فرمان انجام آن را می‌دهد (تشریح) در راستای تامین یک هدف است و به هر ترتیب مصلحت شرعی نیز در قالب و چارچوب هدف نهایی و اهداف غیر نهایی تفسیر می‌شود و تحقق می‌یابد. منظور ما از اصول مصلحت این اهداف است اهدافی که با مراجعه به نصوص مبین هدف خلقت و ارسال رسل و انزال کتب و تشریح مشخص می‌شود.

۶-۱. عینیت‌ها و مصادیق مصلحت شرعی

عینیت مصالح مورد نظر شارع در قالب احکام شرعی است و اجرای هر حکم شرعی در جای خود موجب تحقق مصلحتی از مصالح شرعی در آن مورد است. بر این اساس ممکن است در قالب یک کلام و جمله نمی‌توان از مصلحت شرعی تعریفی ارائه داد که از اشکال عدم جمع افراد و مانع اغیار رها باشد لکن از طریق ارتباط با احکام مسلم شرعی می‌توان به صدها مورد از مصادیق مصلحت شرعی رسید و بالطبع با مصلحت مورد نظر وی آشنا شد.

۷-۱. اقسام مصلحت شرعی

مصالح مورد نظر شارع به جهت ضعف و قوت و تفاوت در متعلق راه‌ها و ادله کشف حالتی که از مجتهد اطمینان و عدم اطمینان نسبت به اسناد آن مصلحت به شارع دارد و... دارای اقسامی است که عبارت است از:

۱- مصلحت عام (جاری در همه ابواب شریعت)

۲- مصلحت خاص (منحصر به یک باب)

۳- اخص (منحصر به یک مورد معین) (فوزی خلیل، ۲۰۰۶م: ۹۸-۱۰۰)

مصلحت عام و خاص؛ ثابت و متغیر؛ مدرک به نقل یا عقل؛ قطعی و مظنون و مشکوک از جهت انتساب به

شارع نیز اقسامی دارند که با توجه به آنچه گفتیم برای مصلحت شرعی وجود دارد. (عالم، ۱۴۱۵ق: ۱۴۹)

لازم به ذکر است که مصلحت بدون وصف شرعی نیز تقسیم معروفی دارد که اقسام آن عبارت است از:

۱- مصلحت معتبر

۲- مصلحت ملغی و غریب

۳- مصلحت مرسل

مراد از قسم اول مصلحت مقبول از سوی شارع، قسم دوم معرف مصلحت مردود از سوی شارع و مفهوم

قسم سوم مصلحتی بدون دلیل بر قبول و رد آن می‌باشد. (غزالی، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۴۳۰)